

Թէ ինչու Վանայ Թագաւորաց եւ ոչ մի արձանագրութիւնը չէ յիշատակում նոցա հպատակ ազգի անունն , որ բաժանւած էր բազմաթիւ մանր ցեղերի : Ուրարտուի տէրութիւնն , չնայելով իւր հզօր քաղաքական աճմանն , երբէք հասած չէր ազգային միութեան գաղափարին , եւ այս հանգամանքն զլիսաւոր պատճառներէց մէկն էր , որ նորան ի կորուստ տարաւ : Նոր ազգի հանդէս գալը Հայաստանի սահմաններում VII դ. հազիւ Թէ հիմնովին փոխեց նորա քաղաքական քարտէզը . ընկաւ իսկապէս Թագաւորի իշխանութիւնն , որ շարունակ 200 տարի աճելով՝ ծանր լուծ պէտք է լինէր տեղական ցեղապետների համար . իսկ առանձին իշխանների համար դժար չէր իրանց անկախութիւնն անմատոյց լեռներում պահպանել : Նոցա շարքից անկասկած շատերը վերացան , որոնց յիշատակը գուցէ պէտք է պարել այն քաղաքների եւ ցեղերի անւանց մէջ , որոնցով առատ են ուրարտական Թագաւորաց յիշատակարանները : Նոցա տեղը գրաւեցին նորեկների առաջնորդները , որոնք հնագոյն , տեղական իշխանաց հետ միասին կազմեցին նախարարական դասը . այսուհետ նոցա ձեռքը անցաւ Հայաստանի վիճակը :

Բերլին , 2 Մայիսի 1902 :

ԲԱԳՐԱՏ ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆՅ ՏՍԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կազմել բարելական , ասուրական , վանեան , աքեմենեան եւ այլ տեսակ բեւեռածեւ արձանագրութեանց մէջ յիշուած պատմական , աշխարհագրական եւ դիցարանական անուններու կարելի եղածին չափ կատարեալ ցուցակ մը , զատել անոնց մէջէն վանեան (նախահայ) անունները եւ բաղդատել մեր երկրի բուն հայկական շրջանի յատուկ անուններուն հետ , մեծապէս զբաղեցուցած է զիս 1897-էն ի վեր , ինչպէս նոյն տարին «Հանդ. Ամսօրեայ»-ում հրատարակած մէկ թղթակցութեանս մէջ ակնարկած եմ արդէն . (տե՛ս եր. 315) : Կրնամ ըսել , թէ աշխատութեանս մէկ մասն աւարտած է , իսկ միւս մասը , այն է հայ պատմական-աշխարհագրական անուններու ամբողջական ցանկ մը , աւարտելու մօտ է : Այս երկրորդ մասին տւարտումէն յետոյ միայն պիտի կարենամ հիմնական եւ ամբողջական բաղդատութիւններս ընել :

Հայ նախարարութիւններու ծագման մասին գրուած վերի աշխատութիւնը եւ պրոֆ. Գր. Խալաթեանցի համանման մէկ հետազօտութիւնը , որ հրատարակուեցաւ «Բանասէր»-ի մէջ եւս , (1900 թ. եր. 277-

291) , զգացնել կուտան թէ ո՛րքան կարեւոր է ունենալ հայ նախարարութեանց ամբողջական մէկ ցանկը : Այս պակասին լրացումը կարելի է , գիտեմ , քանի որ մեր պատմիչները ժլատ գտնուած են եւ Մեծն Ներսիսի կենսագիրը յիշելով հանգերձ թէ Ներսէս «կարգէր ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ քարձս չորեքհարիւր» , այսինքն՝ 400 նախարարութիւն , որոնցմէ գծրախտաբար 167 անուն միայն կուտայ մեզ , կաւելցնէ հետեւեալը . «Այսքան գահոյք եւ այլ եւս յոլով , զոր ծանր համարեցայ արկանել ընդ գրով . . . » (Սոփ. Հայկ. հտ. 2.) : Բայց կարելի է հաւաքել մեր պատմիչներու գրուածոց մէջէն գոնէ՛ բոլոր յիշուած նախարարութիւններու անունները , բաղդատել այլ եւ այլ ձեռագրաց մէջ գտնուած անուններու հետ , նշանակել տարբերութեցուածները , ունենալու համար անունի մը ամէն ձեւերը , — եւ անկէ՛ յետոյ միայն ձեռնարկել բաղդատութեան : Ահա ինչ որ կը պահանջուի հաստատ , հիմնական եղբակացութեան մը յանդելու համար : Կը փութամ յայտնել , որ վաղուց է կատարած եմ այդ աշխատութիւնը , եւ «Բանասէր»-ի յառաջիկայ պրակով պիտի տամ հայ նախարարութիւններու ընդհանուր մէկ ցանկը , համեմատութեամբ այլ եւ այլ ձեռագրաց , կցելով նաեւ բեւեռածեւ արձանագրութիւններու մէջ յիշուած այն յատուկ անունները , որոնք մերձաւոր նմանութիւն մ'ունին անոնց հետ : Իսկ այսօր ներկայ պրակիս լեզուաբանական բաժնին մէջ կը հրատարակեմ Արծրունիներու ծագման մասին մի քանի ամիս առաջ յայտնած մէկ կարծիքս :

Ուրախալի է տեսնել , որ ամէն կողմէ հոսանք մը կայ դէպի բեւեռագրերու պատմութիւնը , որուն մէջ իրօք մեծ բաժին ունի մեր ազգային պատմութիւնը :

Դոկտ. Բ. Խալաթեանցի համեմատութիւններն ընդհանուր առմամբ քիչ յաջող են : Կան անուններ , որոնց մերձեցումը բացարձակապէս անկարելի է . այսպէս՝ «Ռշտունիք» շատ հեռի է Rusa անուան հետ նմանութիւն ունենալէ . թերեւս յարմարէր նոյնը Ալիշալուի արձանագրութեան Ռիշոռաիւի գաւառանուան . իսկ «Վռշիկ»-ի մասին ըսածը սխալ է : «Երմանթունիք» գծուար թէ նոյն լինի Erimena-ի հետ (ըստ պ. Խալաթեանցի գրութեան «Երիւնէնաս») : «Սուռահուհ» անունով երկիր մը գոյութիւն չունի ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ , որով մեր «Սահաունի» անուան հետ ըրած համեմատութիւնը զօրութիւն չունենար . կերեւի թէ պ. Խալաթեանց սխալ կարդացած է Շուրա երկրին անունը , որ գուցէ համաձայնի «Շարուր» անուան հետ , ինչպէս եւ «Սահաունի-ք»ը Սառաուշի հետ :

Ասուրերէնէ «փոխառեալ» բառերու նկատմամբ յայտնած կարծիքին ալ համամիտ չեմ . վասնզի հայերէնն ուղղակի ասուրերէնէ բառեր փոխ առած չէ , այլ միայն ասորերէնի միջոցով : Յոյց արուած բառերէն

ոմանք ալ սխալ են եւ սխալ մեկնուած . դ. օ. ասորեստ. rešu = «գլուխ»
բառին հետ համեմատութեան դրուած «հայերէն» ռես բառն արարերէն
է . biritu = «բերդ» չի նշանակեր այլ «կապ , կապել , շղթայ , շղթա-
յել , պատ , պատել» . մեր «թոնիր» բառն ասորերէն չէ այլ իրան-
եան , եւն. եւն. :

Վանեան յատուկ անուններու մասին՝ կերեւի թէ պ. Խալաթեանց
միմիայն Սէյսի ընթերցումներէն (եւ այն՝ հին ընթերցումներէն) օգտը-
ւած է . վասնզի ինչ որ Սէյս սխալ ընթերցած է , պ. Խալաթեանց մի
եւ նոյն սխալը գործած է . այսպէս՝ Bab-âni անունով երկիր մը գոյու-
թիւն չունի . Սէյս իր այս սխալն ուղղած է ուրիշ տեղ (JRAS , XX
34) գրելով , թէ նոյն անունը «not a proper name» . իսկ Tarihuuni ,
Artsuhuini եւն. ձեւերը պէտք է լինին Tariûni , Artsûini եւն. :

Արդի հայ մականուններու -եան մասնիկը գուցէ առնչութիւն ու-
նենայ վանեան յատուկ անուններէ ոմանց -âni վերջաւորութեան հետ .
իմ կարծիքով մեր -եան ծագած է -խիւնիշ ձեւէն , ինչպէս՝ Արգիշթի-խի-
նիշ = «Արգիշթիշի որդի» . (տե՛ս այս մասին իմ «Յաւելուած եւ քննու-
թիւն ծուցակի տոսպական արձանագրութեանց» եր. 2 , ծան. 2) :

Արւեկնիա անուան ծագումի մասին յայտնուած գաղափարին հետ ալ
համաձայն չեմ : Ուրիշ տեղ («Բաղմավէպ» 1899 եր. 64 եւ «Բանասէր»
1899 եր. 14) յայտնած եմ կարծիքս . ուստի աւելորդ է նորէն կրկնելը :
Իսկ պ. Խալաթեանցի կարծիքը , թէ «Արամէ՝ Ուրարտուի առաջին թա-
գաւորի անունից» ծագած է մեր Արւեկնիա անունը , հաստատ հիմ չունի .
վասնզի ա) «Արամէ՝ Ուրարտուի առաջին թագաւոր»ը չէ , այլ Ուրար-
տեան առաջին հարստութեան վերջին թագաւորը , որ Սաղմանասար
Բ-էն չարաչար կերպով յաղթուեցաւ եւ վերջ գտաւ առաջին հարստու-
թիւնը , որուն յաջորդեց երկրորդ հարստութիւնը Սարգուր Ա.-ով : Հե-
տեւորար բ) հաւանական չէ , որ իսպառ անհետացած հարստութեան մը
վերջին յաղթուած թագաւորին անունը յարգ ստանար դարեւ յետոյ եւ
տրուէր նորակազմ ազգի մը ու երկրի մը :

Բայց Կիմմերեաններու արշաւանքին նկատմամբ ըրած դիտողու-
թիւններուն եւ Ուրարտեաններու՝ եկեոր հնդեւրոպական ցեղերու լե-
զուներուն տեղի տուած ըլլալու ենթադրութեան համակարծիք եմ լիո-
վին : Այս մասին իմ կարծիքս յայտնած էի արդէն պ. Խալաթեանցին ,
2-3 տարի առաջ Բերլին գտնուած միջոցիս , պ. Ղաղարեանի ներկա-
յութեանը : Ուրիշ մէկ աշխատութեանս մէջ ալ նոյն տեսակ ակնարկ
մ'ըրած եմ 1898-ին . (տե՛ս «Պսակ մը Փ. Միւլլերի գերեզմանին վրայ»
եր. 9) :

Կ . Յ . Բ .